خۆرهەڵاتەوە، بەپێی ئەسپێکی خێرا، دوازدە سەعات و بەپێی کاروانییش هەژدە سەعات دەبوو. لێرەشەوە دوو ڕێگەی هەبوو، یەکێکیان بەرۆخی لای ڕاستی ئەو ڕووبارەی کە دوای شەش سەعاتە ڕێ، لە کۆیسنجاق-وە لێی جیا دەبێتەوە و هەموویشی زوورگاوی و شەقارشەقارە. شاخیش نایەتە ڕێی. لەبەری لای ڕاستی ڕووبارەکە و کەمێکیش لەخوار ئەو پردەوەی دیمان، هەندێ شوێنی حەسانەوە و (سایلو ـ هیزرە)ی دانەوێڵە و شتی ترمان دی... لەم شوێنەدا باری ئەو کەڵەکانە خاڵی دەکەنەوە، کە لە کۆیسنجاق-ەوە دێن و هی تریش بۆ ئەوێ و بۆ (بەغدا)ی لێ باردەکرێ. ڕووبارەکە بۆ کەڵەکرانی نێوان کۆیسنجاق و دیجلەش دەست دەدات. پانتایی ڕووبارەکە لە سەرووی شارەوە، نزیکەی میلێک دەبێ، کە بەدووبەش دێت و پاش ئەوەی بەدەوری شاردا دێن و وەک دوورگەی لێدەکەن، لەخوار شارەوە لێک دەدەنەوە. هەردوو بەشەکە بچووکیش نین. هەندێ جاریش لە بەهاراندا، ڕووبارەکە خانوویەکی زۆر ڕادەماڵێ. ئیتر ئەوکاتە هەموو دەوری شار دەبێتە ئاو و هەردووبەشەکەش دەبن بەیەک. ڕووبارەکە لە تەنیشتی لای پردە گەورەکەوە بە خەرەندێکی بەردیندا تێپەڕ دەبێ، کە بەرزاییان لەگەڵ پردەکەدا وەکو یەکە، پاشان خەرەندە بەرزەکە تا ماوەی چارەکە میلێک لادەدا و ئیتر دوای ئەوە وردە وردە بەرزتر دەبێتەوە. لە تەنیشتی لای باکوورییەوە، دەشتێکی لمینی بەردەڵانی هەیە، کە میلێک لەولاوەترەوە زوورگی شەقارشەقار دەوری داوە، وا پێ دەچێ ئەم پانتاییە لە سەردەمێکدا، تا سنووری لای زوورگەکانی بووبێت بەژێر ئاوهەڵسانی ڕووبارەکەوە. زوورگەکانی (کی بیر)یش[١١]، بە لووتکە تەخت و لاپاڵە شەقارشەقارەکانییەوە، لای چەپمانەوە دەوری دابووین. دەڵێن لە ناوچەی (شەمامک)ی کوردی دواییان دێت و لەپشت ئەم زوورگانەشەوە، بەو سەمتەی ڕووبارەکە پێدا دەڕوات، لە نێوانیانەوە (قەرەجوق) دەبینین.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٥٩ پلە) و لەدوای نیوەڕۆدا (٩٠ پلە) و لە شەویشدا (٦٢) پلە، بوو.

٢٦ی تشرینی یەکەم

لە شەشی بەیانیدا ڕووەو خۆرئاوا دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە بەناوچەیەکدا کە دەکەوتە نێوان ڕووبارەکە و زوورگە شەقارشەقارەکانەوە، یان ئەو زەوییە بڵندەی لەسەروو شارەوە

(١١) بڕوانە پەراوێزی ژمارە (٧)ی ئەم بەشە.

دەست پێدەکات و دەکشێ و لەو زەوییە لمینە دووردەکەوێتەوە، کە جێمان هێشت و سەرلەنوێ لە زوورگەکانی (کی بیر)ەوە دەست پێدەکەنەوە. لە شەش و بیست دەقیقەدا ڕێگاکەمان بۆ (شەمامک) لایدا و بۆ لای چەپ دوورکەوتەوە. دوای تاوێ گەیشتینە کۆتایی ناوچەکە. ئیتر لێرەوە زوورگە لمینە دابڕاوەکانمان بینی. لە پشت ئەمانەوە تا دەهات وردە وردە زەوی بەرزتر دەبووەوە. زەوییەکەی لای چەپیشمانەوە، تا دەهات ڕووەو زوورگە لمینەکانی (کی بیر) خەتخەت و بڵندتر دەبووەوە. لای ڕاستیشمانەوە ئەو زەوییە زوورگاوییە شەقارشەقارە بوو، کە جێمان هێشت و لێرەوە پێیان دەوت (هەڵەجە و بستانە)، کە ناوچەیەک بوو سەر بە (کۆیسنجاق) بوو[١٢]. لەپشت ئەمیشەوە شاخی (ئەزمڕ)مان دەبینی، زۆر لەپشت ئەویشەوە شاخی تری بەرز دیاربوون.

بەگوندی (مەخزومە)دا تێپەڕبووین، کە دەکەوتە لای چەپمانەوە، چەمێکی بچووکیش دەڕژایە (ئاڵتوون سو)[١٣]وە. وا دیاربوو ئەو ڕێیەی بەسەریدا دەڕۆیشتین کاتی خۆی، بۆ نیشانەی ڕێگاکە، گردۆڵکەی بچووکی توورەکەڕێژ و لە یەکتر دووری تێدابوو، کە هەندێکیانمان بینی. ئەگەرچی زەوی کەمێک چەوەلانی بوو، بەڵام دەشتێکی چاک بوو، تا (کی بیر) و (هەڵەجە و بستانە) دەکشا. لای چەپ و ڕاستیشمانەوە گوندی زۆر و مەزرای زۆر و گوندنشینمان دەبینین خەریکی، جووت و کارکردن بوون.

لە دە دا گەیشتینە هەوارەگەی (فارس ئاغا)ی سەرداری هۆزی (دزەیی)، لە گوندی (قوشتەپە)، ناوەکەش لەناوی یەکێک لەو زوورگە بچووکانەوە هاتووە کە باسمانکرد. هۆزی (دزەیی)ش کاتی خۆی سەر بە کۆیسنجاق بوو، بەڵام پاشای بەغدا لە (کۆیسنجاق) و (ئەربیل ـ هەولێر)ی جیاکردەوە و یەکسەر خستییە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. لەبەرئەوەیە ئەم هۆزە گوێ بەکەس نادات. فارس ئاغا ئازوخەچییەکەمانی دەرکردبوو، پێی وتبوو: نە سەر بە وەزیری بەغدا و نە بەپاشای کوردستان و نە بەپاشای ئێرانە، بەڵکو خۆی سەرداری خۆیەتی و لە وڵاتی خۆیدا دەژی و میوانیش ڕاناگرێ. لەبەرئەوە چاکتر وایە بچین بۆ (ئەربیل). ئیتر بێ هیوا بووین، هەر بەڕاستیش چاکتر بوو هەر ڕێ بکەین، چونکە ڕۆژێکمان بۆ دەگەڕێتەوە. بۆیە دوای ڕاوەستانێکی کەم، دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە.

(١٢) ئێستا سەر بەناحیەی (قوشتەپە)ن، کە بۆتە ناحیەی ناوەندی (ئەربیل ـ هەولێر) ـ ع.

(١٣) پێم وایە هەڵەیە ئەگەر ئەم ڕووبارە ناوبنرێ (ئاڵتون). وشەکەش لەوە زیاتر کە ناوبووە بۆ پردەکە، هیچی تر نەبووە، چونکە پارەیەکی زۆر چۆتە دروستکردنی. ئاڵتونیش بەمانای زێڕ، یان پارە دێت.

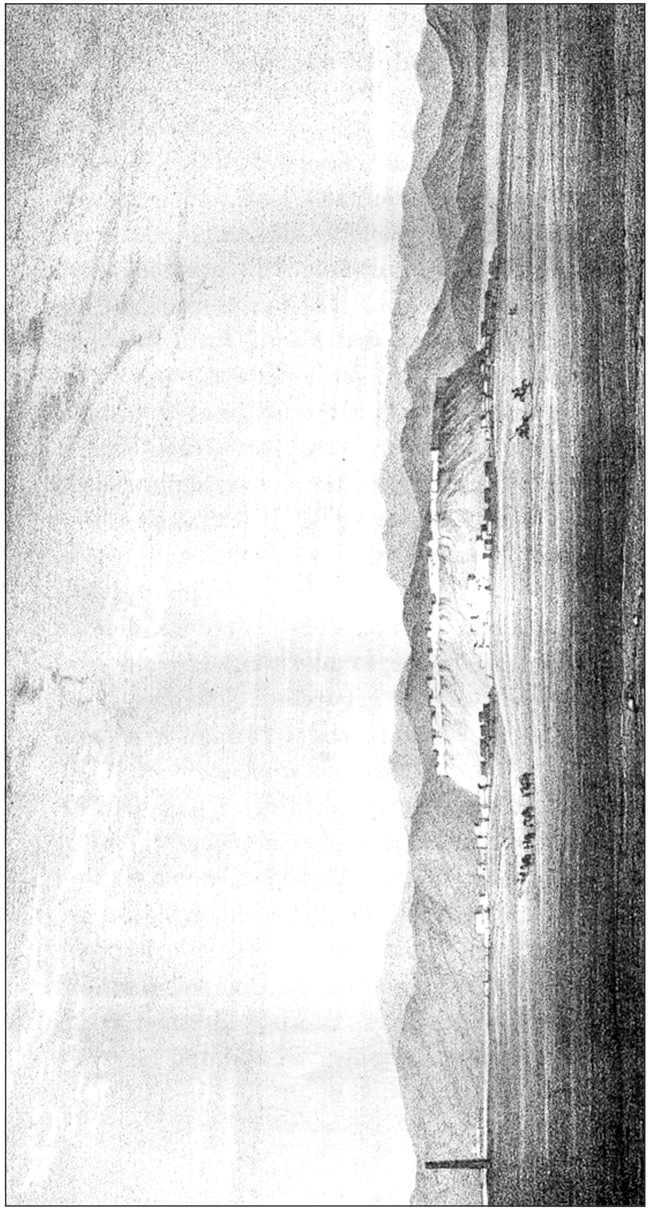

شاری هەولێر - وەک میستەر ریچ ساڵی ١٨٢٠ز - وێنەی کێشاوە

لە یازدە و نیـودا لای جۆگەیەکی بچووک دابەزین، بۆ ئەوەی فنجانێ قاوە بخۆینەوە بەڵام بارووبنەکـان مـاوەیەک لێـمـان دوورکـەوتنەوە، پاشـان لە دوازدەدا سـواربووینەوە و ڕووەو باکـوور دەسـتــمـان بەڕۆیشتن کـردەوە. لە یەک و نیـوی دوای نیـوەڕۆدا (١٠ پلە بەلای باکـووری خۆرهەڵاتدا) هەولێرمـان لێـدەرکـەوت. دوای تاوێ ئاشکراتر دەرکەوت. لێـرەدا وێنەیەکیم(١٤) کـێشـا. دیمەنی گـردە توورەکـەڕێژەکـە، کـە ڕەنگە کـاتی خـۆی گـۆڕسـتـانی (ئەرساسیدی)یەکان بووبێ و ئەو قەلایەی بەسەریا دەڕوانێ و لە پشـتیشیەوە کێوەکانی (کوردوشین)ەکان، دیمەنێکی ڕەنگین و جوان بوو. لە نزیک شار، جێگری فەرمانڕەواکەی، بەخـۆی و چل، پەنجـا سـوارەی توورکـەوە پێـشـوازیی لێکردین، کـە لێـپـرسـراو و تەپڵ ژەنەکـانیـان لە پێشیـانەوە بوون. ئەم پێشـوازیی لێکردنەم بەپێـویست نەدەزانی، چونکە پێش ئەوەی دابەزین، تەپوتۆز، خەریک بوو دەیخنکاندین. لە سێ و نیـودا گـەیشـتـینە جێگاکەمان. ئەمڕۆ هەشت سەعات و چل دەقیقە ڕێمانکردبوو.

چادرگەکەمان لای (کەهرێز)، یان جۆگە ئاوێک هەڵدا، هی (حاجی جاسم بەگ)(١٥) بوو. کەمێک لە دامێنی خۆرئاوای شارەوە بوو. پێش ئێمەش کۆمەڵێکی بچکۆلەی هۆزی (حـەرب)ی عــەرەب، هەواریان تێـدا هەڵدابوو. وەک بۆم دەرکــەوتووە، بەپێی ئەو دوا ناسینەی من، عەرەب خەڵکێکی چەپەڵ و ڕوو زەرد و ئێسک گرانن، بەڵام دانیشتووانی هەولێر، کورد و تورکن.

ئەمڕۆ بەدەم ڕێگاوە تووشی کـاروانێک بووین، بەرەو بەغدا دەچوو، پیـاز و تۆو پیـازی پێبوو. لە هەولێر (حسین ئاغا)ی خانەخۆیی دێرینەم چاوەڕێی دەکردم کە پاشای مووسڵ، بۆ یـاوەریی کـردنم ناردبووی. بڕیارم دابوو دوو سێ ڕۆژ لە هەولێـر بمێنمـەوە، بۆئەوەی کۆمەڵەکەمان بحەسێنەوە و هێستری تریش بکڕین و ماڵئاواییش لە (عومەرئاغا)(١٦) بکەین.

پلەی گـەرمـا، لە پێنجی بەیانیـدا ٥٨ پلە و لە دووی دوای نیـوەڕۆدا (٩٤) پلە و لە دەی شەویشدا ٥٩ پلە بوو.

(١٤) بڕوانە: (وێنەی شاری هەولێر).
(١٥) تا ئێستا ئەم کارێزە هەر بەناوی کارێزی (قاسم ئاغا)وەیە، کە باوکی خوالێخۆشبوو (یەعقوب ئاغای گەورە)یە و یەکێکە لە خانەدانەکانی هەولێر و شاعیرە دیارەکانی - ع.
(١٦) ئیتر لێرە بەدواوە ناوی ئەم کەسە شەریفەمان بەرچاو ناکەوێ. لە هەولێر لەگەڵ میستەر ریچدا، لە یەکتر جیابوونەتەوە و پیاهەڵدانیش لە وەسفیدا، جێی خەمگینییە. بێدەنگی یادداشتەکانی میستەر ریچیش نیشانەی دڵتەنگییە.

٢٧ی تشرینی یەکەم

لەبەرەبەیاندا هەستام و گورج دەستم بەکارەکانم کرد[١٧]. لەپێشدا بۆ لای منارەکە چووم، کە دیارترین شت بوو لەناو شاردا، بەڵام مزگەوتەکەی ڕووخاوە و کەلاوەیە[١٨]، بنچینەکەیشی هەڵتەکێنراوە و بەرد و خشتەکانی لێ دەرهێنراون. منارەکە سەد و بیست و یەک پێ بەرزە، لەسەر سەکۆیەکی هەشت گۆشەیی هەڵچنراوە، کە درێژیی هەر گۆشەیەکی ٩ پێ و (١٠ گرێ)یە، بەرزایشی سیی، چل پێ دەبێ. لەناو چێوەیەکدا دوو پلیکانەی پێچاوپێچ هەن، کە تا دەگەنە سەر بیلّلاکەی سەرەوە، بەیەک ناگەن. بیلّلاکەش لەگەڵ هەندێ لە لووتکەی منارەکەدا ڕووخاوە و هەو ئەوپایەی ماوەتەوە، کە لە بیلّلاکەوە بەرزدەبێتەوە. منارەکە لەسەر شێوەی منارەکەی (تاووق) دروستکراوە و وا پێدەچێ هی سەردەمی خولەفاکان بێت، یان هی سەردەمی فەرمانڕەواکانی هەولێر بێت. پاشماوەی وارش و بناغەکەش دیارن، بەتایبەتی لە تەنیشت چادرگەکەمانەوە کە لە نزیکیەوە هەڵماندا. وا دیارە کاتی خۆی شارەکە زۆر بەرین بووبێ، یان ڕەنگە ئەوەندەی بەغدای ئێستا بووبێ.

هەولێر، کەوتۆتە لاپاڵی گردە توورەکەڕێژەکەوە، بەتایبەتیش کەوتۆتە بەشی لای خواروویەوە. تەنیا گەرماوێکی تیایە، لەگەڵ چەند خان و چەند بازاڕدا. بەشێکیش لە شارەکە دەکەوێتە سەر گردە توورەکەڕێژەکە و بەمە دەڵێن قەلاّ. لای خۆرهەڵاتی شاریشەوە، یان کەمێک بەلای باکووری، چاڵاییەک هەیە، پێی دەوترێ: (چەکونەم)، دەڵێن کاتێ (تەیمووری لەنگ) ئابڵوقەی هەولێری دابوو، چادرەکەی تیا هەڵدابوو، شێخێکی ئایینی هەولێرییش ترسولەرز لەناو سوپاکەیدا بڵاودەکاتەوە و سوپاکەی بڵاوەی لێدەکات. ئیتر تەیمووری لەنگیش لەوکاتەدا بە فارسی هاواری کردووە (چەکونەم)، واتە: چی بکەم؟. ئیتر زاراوەکە بۆتە ناو، بۆ دۆڵەکە[١٩].

پلەی گەرما، لە پێنجی بەیانیدا (٥٢ پلە) و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٩٠ پلە) و لە دەی شەویشدا (٦٤ پلە) بوو.

(١٧) بڕوانە (پاشکۆی دووەم).
(١٨) ئێستا ئەم کەلاوانە شوێنەواریشیان نییە. زەوییەکەی بەدەست خەڵکەوەیە و کردوویانەتە کشتوکاڵ ـ ع.(١٦) ئیتر لێرە بەدواوە ناوی ئەم کەسە شەریفەمان بەرچاو ناکەوێ. لە هەولێر لەگەڵ میستەر ڕیچدا، لە یەکتر جیابوونەتەوە و پیاهەڵدانیش لە وەسفیدا، جێی خەمگینییە. بێدەنگی یادداشتەکانی میستەر ڕیچیش نیشانەی دڵتەنگییە.
(١٩) ئەمە ئەفسانەیە و پێشتر نەمان بیستووە ـ ع.

٢٨ی تشرینی یەکەم

ئەمڕۆ چەندجارێک چوومەوە بەلای پشکنینەکانمەوە. خەڵکێکی زۆری (ئەربیللی)ش لە شێوەی نیو بازنەدا بەدەورمدا ڕادەوەستان، قەننەکانیشیان بەدەست و لێویانەوە بوون و لەناوخۆیاندا باسی ئەوەیان دەکرد کە ئاخۆ چی دەکەم، بەڵام هەرگیز کەسیان بێزاریان نەکردم. کاتێ کە (دی لامیر)م لەم کاتەدا دەهاتەوە یاد، خۆم بە (دی لامیر) دەهاتە بەرچاو، لەپاڵ پاریس دا (گەر بەراووردەکە ڕاست بێت)، بۆیە نەمدەتوانی زەردەخەنەکەم بشارمەوە هەرچەندە جیاوازیمان لەوەدا هەیە، کە من بەتاقی تەنیا و بێ پاسەوان و نۆکەر، لەناو ئەم کۆمەڵە خەڵکە نامۆ و دڕندەیەدام.

من وام دادەنا کە بەرزایی گردە توورەکەڕێژەکە، کە قەڵای (ئەربیل) بەسەریا دەیڕوانی، سەد و پەنجا پێ دەبێ و چێوەکەیشی چوارسەد یاردە دەبێ، بەڵام بێگومان کاتی خۆی لەمە بەرزتربووە. ڕێشی تێدەچێ (قارا قەڵلا ـ CARACALLA) لووتکەکەی تێکدابێ، چونکە وا ڕوویداوە کاتێ (حاجی عەبدوڵلا بەگ)، لەسەر گردە توورەکەڕێژەکە، خانوویەک دروست دەکات، کرێکارەکان گۆڕێکیان لەناو بناغەکەیدا دۆزیوەتەوە، کە تەرمێکی تێدابووە، هیچ جێگایەکی تێک نەچووە، بەڵام هەر ئەوەندەی تەرمەکە، کەمێک هەوای لێداوە، هەڵوەریوە. خۆئەگەر گومانەکەم ڕاست بێت، کە کاتی خۆی ئەم گردە، گۆڕستانی (ئارسا سیدیی)یەکان بووبێ، ڕێی تێناچێ ئەو تەرمە، هی یەکێک لە پاشاکانی (برثی) بووبێ؟. حاجی قاسم بەگ پێی وتم کە ژێرەوەی گردەکە، بەشبەشکراوە بۆ تاق، کە بەخشتی گەورە دروستکراوە و نووسینیان لەسەر نییە. (حاجی) بەدڵنیاییەوە ئەمەی بۆ گێڕامەوە، کاتێ کە ژێرخانی ماڵەکەی لە قەلاّ، پشکنیوە، ئەو بەرزایی گردەکە بەچل گەزی گەورە دادەنێ.

ئەفسانەیەکی ناوخۆییش هەیە، تایبەتە بە (ئەربیل)ەوە، ئەویش ئەوەیە گوایە (داریوس)[٢٠]، ئەربیلی دروستکردووە، ئەمەش هەر لە بناغەوە شتێکی نامۆیە، چونکە هیچ چیرۆکێکی خۆرهەڵاتییانە، یان مێژوویەکی خۆرهەڵاتی نییە، کە باسی بەپێوەندی (دارا) و (ئەربیل)ەوە هەبێ. خۆرهەڵاتییەکانیش بەگشتی دەربارەی شەڕی (گۆگە مەلا) و ئەربیل هیچ نازانن. لە دەشتی (ئەربیل)دا کەروێشک و ئاسک زۆرن، لەگەڵ پۆلە (قەتێ)یەکی بێ شوماردا.

(٢٠) وشەی (داریوس)، یان (دارا)، وەک وشەی (فیرعەون) و (قەیسەر)، بەمانای نازناو دێت، نەک ناو. لەبەرئەوە ئەم ئەفسانەیە وادەگەیەنێ کە شارەکە لەلایەن یەکێک لە ئەندامانی ئەو بنەماڵەیەوە دروستکرابێ.

هەروەها لەم دەشتە هەڵۆی (باڵابان)یش ڕاودەکرێ و بەتایبەتی بۆ کوردستان دەنێردرێ.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٧٠ پلە) و لە دوو و نیوی دوای نیوەڕۆدا (٨٤ پلە) و لە دەی شـەودا (٧٤ پلە) بوو. لای باشـووری خـۆرهەڵاتەوە (با) هەڵـیـدەکـرد و کەشوهەواش هەوراوی بوو.

٢٩ی تشرینی یەکەم

دوێنێ ڕۆژێکی ناخۆش بوو، چونکە کەشوهەواکەی لەوەی (کرارە)[٢١] دەچوو، (با)ش وەک گێژەڵووکە، لە خۆرهەڵات و خۆرهەڵاتی باشوورەوە هەڵیدەکرد، هەواش پڕبوو لەو تۆزوخۆڵەی هەموو شتێکی داپۆشی و چاو و لووت و دەمیشمانی پڕ کردبووەوە.

ئەمڕۆ لە پێنج و نیوی بەیانیدا ڕووەو باکووری باشوور دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە. دوای نزیکەی سەعاتێک بەگوندی (ڕەشکی)دا[٢٢] تێپەڕین، کە کەوتبووە لای چەپی ڕێگاکەمانەوە. لێرەوە ڕێگایەکی تر بەلای چەپدا لادەدات و دووبارە لای گوندی (گردەشێر) لەڕێگا سەرەکییەکە دەداتەوە. لەوە دەچوو زەوی هەموو کێڵرابێ و کشتوکاڵیش چاک بێت و هەردە و هەڵەتیشی لەو زەوییە کەمتر هەیە، کە لە خوار (ئەربیل)ەوەیە. گوندنشینەکان خەریکی جووتکردن بوون، کە هەر تەنیا ڕووشاندنێکی کەمی زەوی بوو، گایەکی بچووک و گوێدرێژێکمان دین، گاسنێکیان ڕادەکێشا و هەردووکیشیان بەنیرێکەوە بەسترابوونەوە.

وادیارە شاخەکانی ئەم ناوچەیە ڕووەو خۆرهەڵات لادەکەنەوە و شێوە کەوانەیەک پێک دێنن، پاشان لادەکەنەوە و لای (زێ)دا ڕوودەکەنەوە خۆرئاوا. ئێستا دەتوانم چەند زنجیرەیەک جیابکەمەوە، یەکێکیان زەوییە شەقارشەقارەکەیە کە ئەمیان هەر درێژبوونەوەی شاخەکانی (شوان)ن، دووەمیشیان زوورگە، کە کەمێک بڵندە و یەک دوو زوورگی تر، لەو بڵندترن. زنجیرەیەکی تریش هەیە، لەبەردەم (زاگرۆس) دایە، کە بەسەر هەموویاندا دەڕوانێ. لەوەدەچێ بەو ترۆپکە بەرز و شەقارشەقارانەیەوە لە هەموو بەرزی و

(٢١) (کرارە)، جێگەیەکە لەسەر (دیجلە) و چەند میلێک لە بەغداوە دوورە. میستەر ڕیچ و هاوسەرەکەی کردبوویان بە خوو، دوای وەرزی قرچەی گەرما، لەوێ چادر هەڵدەن. ئەویش لە سەرەتای یەکی تشرینی یەکەمەوە، تا کۆتایی کانوونی دووەم. لەم ماوەیەدا زۆرجار بای خۆرهەڵاتیی باشوور هەڵی دەکرد، بایەکەش لەبەر کاریگەری ناوی هێنرا، بەتایبەتیش بۆ ئەوانەی لەژێر چادردا دەژین -خاریچ.

(٢٢) ڕاستییەکەی (ڕەشکێن)ە ـ ع.

لە هەموو ئەو بەشانەش بەرزتربێ، کە تا ئێستا دیومانن... وەک پێم وابێ هێڵەکانی شاخەکان، لەچاو ئەوانەی کوردستاندا، زیاتر لەیەک نزیکترن. لەپێشمانەوە چیای (مەقلوب)مان، بینی، کەمێک لەولای چەپیشییەوە شاخی (قەرەجوق) هەبوو، دەڵێن تا (جزیرە) و(ماردین) دەکشا. بۆلای ڕاستی (مەقلوب)یشەوە دوو زنجیرەی ستوونیی زوورگمان دەدی، کە بە (عەقرە ـ ئاکرێ)دا تێپەڕبوون و لەگەڵ (مەقلوب)دا ناوچەی (ناوکوڕ)یان[٢٣] پێک دەهێنا، کە ناوچەیەکی زۆر دەوڵەمەندە لە هەرێمی (عەمادیە ـ ئامێدی).

تا بەرەو پێشتریش بچووینایە، ڕووی زەوی زیاتر هەردە و هەڵەت دەینواند، بەڵام زۆر شەقارشەقار نەبوو، زۆریش دیاردەی تایبەتمەندی پێوە دیارنەبوو، ناوبەناوێکیش گردۆڵکەیەک، یان دوو گردۆڵکەی بچووکمان دەبینی. ڕێگاکەش هەروەک ئەو ڕێگایە بوو، کە لە تەنیشتی ئەولای (ئەربیل) دیبووم. لە نزیک هەشت و نیودا بە (گردەشێر)دا تێپەڕبووین، کە قەڵایەکی بچووک بوو. بەسەر گردۆڵکەیەکەوە و گوندێکی بچووکیش لەپاڵ گردۆڵکەکەدا بوو، دەڵێن ئەمە نیوەی ڕێگایە بۆ (زێ). دوای ماوەیەکی کەمیش گوندی (گردەشێر)ی بچووکمان بڕی، کە دەکەوتە لای ڕاستمانەوە. لێرە بەدواوە ئیتر ئاستی زەوی نزم دەبووەوە، ڕووباری (زێ)ش دەکەوتە لای ڕاستمانەوە. گوندی (بەشیر)یش دەکەوتە سەر ڕۆخەکانی. لە یازدەدا گەیشتینە گوندی (کەڵەک)، لەسەر ڕۆخە چەوەلەکەی (زێ)[٢٤]، ڕۆخەکەی تری ئەوبەری، بەرامبەر بەم ڕۆخە، لایەدا و پاشان لەخوار ئاوەڕۆکەوە بەرزتر دەبووەوە. لەکاتێکدا ئەو ڕۆخەی ئێمەی لەسەربووین، لایەدا و بەوە دەشتێکی پێک دەهێنا، پانتاییەکەی لەنێوان میل و نیو میلدا دەبوو، کە (زێ) لەم دەشتەدا دەبوو بەدوو و سێ بەشەوە. بۆ ئەو دەشتە شۆڕبووینەوە و لە دوو بەشی (زێ)ماندا و قووڵایی ئاوەکەیان، بەلای زۆریشەوە، لەچەند گرێیەک زیاتر نەدەبوو. لە یازدە و نیودا لای ڕۆخی ڕاستییەوە، کە خەرەندێکی بەردەڵانی بوو، گەیشتینە بەشە سەرەکییەکەی و بەکەڵەک لێی پەڕینەوە، بەڵام ئەسپەکانمان و نۆکەرەکان، لای بواری

(٢٣) (ناوکوڕ): وەسفی جێگایەکە، یان باسی ناوچەیەکە. دەشتێکە دەکەوێتە نێوان دوو ڕیزە شاخەوە. ئەو گردانە، یان ئەو زنجیرانەش کە دەکەونە خۆرهەڵاتی (ناوکوڕ)ەوە هەر درێژبوونەوەی (ئەزمڕ)ن و پێیان دەوترێ شاخی (عەقرە ـ ئاکرێ)، پاشان (ناوکوڕ) و (زەعفەرانییە) و (زاخۆ). ئەمەش دەبێ یەکەمین شاخێک بێت، کە (زەینەفۆن و دە هەزارەکە) بڕیبێتیان. زمانی کوردیش وەک تێکڕای زمانەکانی شاخاویی، لەو زاراوانەدا دەوڵەمەندە، کە پێوەندییان بەڕێویان و باری سروشتەوە هەیە.

(٢٤) کوردەکان و خەڵکی ئەم ناوچانە، بە ڕووباری (زێ) دەڵێن (زەرب). وادیارە عەرەب وشەی (زاب)یان لە زمانی کلدانییەوە وەرگرتبێ و وەک (بوکارت)یش دەڵێ وەرگرتنەکەیان لەجێی خۆیدایەتی و پەسەندە.

ژن و مێردێکی یەزیدی – لە «شەنگار»

دامێنی ئاوەڕۆکە لێیاندا، کە لەوێدا قووڵایی ئاوەکەی هەر چوار پێ دەبوو. ئاوەڕۆکەش تاماوەیەکی پان، تەخت بوو، پانتایی ڕووبارەکەش لەو شوێنەوە کە لێماندا، لە تەسکترین جێگایدا، لە چوارسەد پێ زیاتر نەدەبوو، بەڵام قووڵاییەکەی تا دوو باڵا پیاو و سێ باڵاپیاو و نیویش دەبوو. خێرایی ئاوەکەش، دوو، یان سێ گرێ دەبوو. ئاوەکەش ڕوون و ڕەنگەکەیشی وەک شینایی ئاسمان بوو. زۆر جار ڕووبارەکە لە وەرزی بەهاردا هەڵدەستێ و هەموو دەشتەکە دادەپۆشێ.

گوندی (ئاسکی کەڵەک)ی یەزیدیش دەکەوێتە لای ئەو خەرەندی بوارەوە کە شەومان تێدا بەسەربرد و ناسیاوێکی زۆری (یەزیدی)مان[٢٥] دییەوە، کە لە سەفەری پێشوومان‌دا پاسەوانییان کردبووین.

لە یەکەمین سەعاتی ئەمڕۆدا، ڕێکردنەکەمان لەسەرخۆ بوو، پاشان بەدرێژایی سەعاتەکانی دواوەی ڕۆژەکە، خێراتربوو. یەکەمین قۆناغیش، بە کاروان. بەحەوت سەعات دادەنرێ، بەڵام ئێمە بەپێنج سەعات و پەنجا و پێنج دەقیقە بڕیمان.

ڕووبارەکە چەندان بواری تێدا هەیە، لەنێوان گوندەکە و تا تێرژانی، لە (زێ)دا، لەنزیک (کشاف)ی سەر (دیجلە)، کە پێنج سەعاتەرێ دەبێ[٢٦] و ڕووباری (خازەر)، یان (بۆمادوس BUMADUS)، سێ سەعات لە خوار ئەو شوێنە دەرژێتە (زێ)وە. خازەریش کە پێنج سەعات لەپشت (عەقرە ـ ئاکرێ)وە دوور دەبێ. هەروەها ڕووباری (زێ) و (خازەر)یش پێچیان زۆرە. گوندی (ئۆردەک)یش ڕاستەوخۆ دەکەوێتە دامێنی دواوانەکەیانەوە، لەسەر ڕۆخی ئاوی (زێ). من گەیشتوومەتە ئەو باوەڕە تەواوەی کە

(٢٥) کوردانی بابانی پێیان دەڵێن (داسنێ) ـ پەراوێزەکە دوایی هات ـ بە سۆنگەی شاخی (داسن)ەوەیە، کە دەکەوێتە باکووری (مووسڵ)ەوە و خۆشیان هەر لەوێ دەژین ـ ع.

(٢٦) ئەو بوارانەی ڕووباری (زێ) ئەمانە:

أ- لای (سەتیح)، کە گوندێکی عەرەبییە، دوای (کەشاف) بوارێکی زۆر خراپ و بنەکەی پڕە لە بەردی لووس.

ب- لای (شەمسیات)، کە ئەمیش گوندێکی عەرەبییە. بوارێکی خراپە دوای (سەتیح) و لە (ئۆردەک)ەوە نزیکە.

ج- بوارێکی تر دوای (ئۆردەک).

د- لای (ئاسکی کەڵەک)، لە هەموو بوارەکانی باشترە.

هـ- لای (یەنی کەڵەک ـ کەڵەکی نوێ). دوای ئەمیش سێ بواری تریش هەیە، کە دەکەونە نێوان کەڵەکی نوێ و شاخەکەوە. ئەم بوارانە ئێستا هیچیان بۆ پەڕینەوە دەستیان نەدەدا، چونکە دوای یەکەمین باران، ئیتر نامێنن.

سەرنج: خەڵک بەوشەی (ئۆردەک) دەڵێن (وەردەک) ـ ع.

لەدوای بەیەک گەیشتنی (زێ) و (خازەر)ەوە، ئیتر هیچ دۆڵ و ئاوەڕۆ و سەرچاوەی ئاوێک نییە.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٦٨ پلە) و لە دووی دوای نیوەڕۆ (٨٨ پلە) و لە دەی شەویشدا (٦٨ پلە) بوو.

٣٠ی تشرینی یەکەم

لە شەش و بیست و پێنج دەقیقەدا ڕۆیشتین. ڕووی زەوی بەشێوەیەکی گشتی بەبەرزایی دوو پێ لە ئاستی ڕووبارەکە بڵندتر دەبووەوە. لە سەرەتادا لە خەرەندەکەوە بۆ گوندەکە، لە ئاستی ئاوەکەوە دەستی پێ دەکرد، پاشان ئەم بەرزاییە لە دەشتێکی تەختەوە بۆ بەرزایی دووەم دەهات، کە بەگوێرەی ئاستی خەرەندەکان بوو، ئەمیان نزیکەی پازدە پێ بەرزدەبوو، وەک ئەوە وابوو ڕۆخی ڕووبارەکە لە ڕۆژانی ڕابووردوویدا بێ. لە گوندەکەوە بۆ بڵندایی دووەم چووین.

لە سەعات حەوتدا، پاش ئەوەی بۆ دەشتەکە داگەڕاین، ڕوومان کردە خۆرئاوا. ڕووی زەوی لەنێوان ئاوی (زێ) و (بۆمادوس)، یان (خازەر)دا هەوراز و نشێوبی بوو، بەڵام ڕووتەن، یان شەقارشەقار نەبوو. لە زۆر جێگادا گوندنشینەکان خەریکی جووتکردن بوون. لە نۆ و پەنجا دەقیقەدا گەیشتینە ڕووباری (بۆمادوس) یان (خازەر)، کە کوتومت لە (زێ) دەچوو، چونکە خەرەندەکانی وەک ئەوانەی (زێ) بەردەڵانی و بەرزبوون و لە هەندێ جێگاش لایاندابوو، ئیتر لەنێوان خۆی و ڕێڕەوەکەیدا دەشتێکیان پێکهێنابوو. ئێمە هێشتا هەر ڕووەو خۆرئاوا لە دەشتەکەداین. گوندی (مەنکوبە)ش کە لە گوێ ڕووبارەکەیە، لەئێمەوە بڵندترە. لە ئاستی بوارەکەشدا، ئاوەکەی لەمبەریەوە بۆ ئەوبەر، قووڵاییەکەی وەک یەک بوو، کە لەنێوان پێ و نیو و سێ پێدا دەبوو، کە دەیدا لەهەردوو ئەژنۆی ئەسپەکەم بەڵام پانتاییەکەی نزیکەی سێ سەد پێ دەبوو. ئێستا ڕووبارەکە لە وەرزی نزم بوونەوەیدایە و ڕەوتیشی لە (زێ) خێراترە، بەڵام لە بەهاردا وەک لافاو سێڵاوی هەڵدەستێ و دەشتەکەش تا ئاستی خەرەندەکانی دادەپۆشێ. ئیتر هەرگیز بوار نادات، بەڵام لەدوو ئەژنۆ زیاتر بەو ئاستە بەرزە نامێنێتەوە، دەڵێن لە جێیەک، هەڵدەقوڵێ لە (عەقرە ـ ئاکرێ)وە نزیکە... کە لە بوارەکە پەڕینەوە چووینە بەری خۆرئاوای، وەک بەری خۆرهەڵاتی بەرزنەبوو. لەبەری خۆرئاوای بەدواوە، ئیتر زەوییەکەی وردە وردە نزمتر دەبووەوە (ئەگەر بشێ وابڵێین) و تا چاو بڕەکات دەبووە دەشتێکی

کاکی بەکاکی پان و تەخت، لە زۆر جێگایشیدا کشتوکاڵی تێداکرابوو. گوندی (سارا خاتوون)یش[٢٧] کەمێک دەکەوتە خوار بوارەکەوە. لە ڕووبارەکەوە ڕووەو باکووری خۆرهەڵات ڕۆیشتین، لە هەشت و نیودا (٦٨) پلە بەلای باکووری خۆرئاوادا، سەمتی (قەرەجوق) لەگەڵ (مەقلوب)دا، کە لەپشتییەوە گوم دەبوو، وەک یەک بوون. پێش ئەوەی (مەقلوب)مان لێ ون بێ، لە تەنیشت و ناوەڕاستیا کەنیسەی (مارمەتی)، یان (قەدیس مەتی)مان بینی، کە کەنیسەیەک بوو، لای دیانەکانی ئەم ناوە، پیرۆزییەکی مەزنی هەیە. دیسان لەسەر لووتکەی (قەرەجوق)یش ئاسەواری کەنیسەیەکمان بینی. ڕێکردنیشمان لە (بۆمادوس)ەوە لە جاران خێراتربوو.

لەپشت بوارەکەی (بۆمادوس)ەوە، حاجی جەرجیس ئاغا[٢٨]، کە هاوڕێیەکی دێرینەم و فەرمانبەری دیاریکراوی تەشریفات بوو، بۆ یاوەری کردنم، پێشوازی لێکردم، کۆمەڵێکیش (قاووقلی)[٢٩] لەگەڵدا بوو، پاشای مووسڵ بۆ پێشوازی لێکردنم و بەخێرهاتنم بۆ ناوچەکەی ناردبووی. ئیتر پێکەوە لەسەرخۆ هاتین و لە دە و چل دەقیقەدا گەیشتینە گوندی (کرملیس)، کە گوندێکی پیسی کلدانی بوو.

بەدرێژایی ئەمڕۆ لەسەرخۆ ڕێمان دەکرد، ڕێکردن بەکاروان بۆ (بۆمادۆس)، دوو سەعات و نیو دەخایەنێ و لە (بومادوس)یشەوە بۆ (کرملیس)، هەر دوو سەعات و نیوە. (کرملیس) لەکاتی خۆیدا شارێکی گرنگ بووە و (نادر شاە) کاولی کردووە و ئێستا وەک هەموو گوندەکانی دیانەکانی خۆرهەڵات، گوندێکی زۆر پیس و چەپەڵە. لە گوندەکەدا کەنیسەیەکی زۆرکۆن و بەرینی تێدایە، بەو مێژووەدا کە لێی نووسراوە، دەردەکەوێ کە سەد و سیی ساڵ لەمەوبەر، چاککراوەتەوە. ئێستاش خەریکە بڕووخێ. کەنیسەیەکی تریشی تێدایە لەو بچووکترە، بەڵام زۆرکۆن نییە. ئەمیش هەر خانوویەکی دیمەن دزێوە. لە پشت گوندەکەشەوە، لە دوورایی نیو میل لە چادرەکەمانەوە (٨٠ پلە بەلای باکووری خۆرئاوادا) گردێکی توورەکەڕێژی کۆن هەیە، پیایدا سەرکەوتمە سەرەکەی بۆئەوەی سەمتی هەندێ دیمەنی ناوخۆ، بە قیبلەنماکە دیاری بکەم. لەمەشدا سەرکەوتووبووم، چونکە خۆر خەریک بوو بەرەو ئاواچوون دەچوو، بەڵام هەڵکردنی (با)

(٢٧) (خازەر)، ماوەی سێ سەعاتەڕێیەکی کاروانیی، یان دوو سەعاتەڕێی ئەسپ، لە دامێنی (ئەسکی کەڵەک)ەوە بە (زێ) دەگات، پێش ئەوەی پێی بگات، گوندی (ئوردەک) دەکەوێتە بەری لای خۆرئاوایەوە.

(٢٨) ئەفسەرێک بوو لە ئەفسەرانی پاشای مووسڵ.

(٢٩) یان ئەفسەرانی حکوومەت. لەبەر ئەو کڵاوە تایبەتیەش کە لەسەری دەکەن، پێیان دەوترێ (قاووقلی). ڕاستیشە کە وایان پێدەڵێن و بریتییە لە کلێتەیەکی ناوداری ناواخن لۆکە. وشەی (قاووق)یش تورکییە و بەمانای (ناوبۆش ـ قالۆر) دێت. بڕوانە پەراوێزی ژمارە (١٤)ی بەشی حەوتەم ـ ع.

نەیدەهێشت تارماییە دوورەکان دەرکەون. دەرزی قیبلەنماکەش لە جێگایەکدا نەدەگیرسایەوە. گوندێکی زۆر لە هەموو لایەکی دەشتەکەدا دیاربوون و هەموو شتێکیش لەبەردەمماندا، وەک تەختایی زەریا تەخت و دیاربوو.

میجەر (ڕەنل) پێی وایە کە (کرملیس)، (گۆگە مەلا)یە[30]، بەڵام بەوەدا کە (ئەریەن ـ ARRIEN)و (کوینتوس کورتیوس) نووسویانە، وا دەردەکەوێ، کە (گۆگە مەلا) دەکەوێتە سەر ڕۆخی (بۆمادۆس). لەبەرئەوە بە هیچ جۆرێک ناتوانرێ بوترێ کە (کرملیس) لەسەر ئەو ڕووبارە بووبێ. لە ڕاستیدا ناتوانین بەهیچ یەکێک لەو گوندە زۆرەی ناو ئەم دەشتە و لەسەر درێژایی ڕۆخی (بۆمادۆس)یش کە کامیان (گۆگە مەلا) بووبێت. ئێمەش ئەوە چاک دەزانین کە (گۆگە مەلا) کاتی خۆی، لە سەردەمی (ئەسکەندەر)دا هەر گوندێکی ئاسایی بووە. لەبەرئەوە ئەغریقەکان، ئەو شوێنەی شەڕەکەیان لە نزیکییەوە براندۆتەوە، ناوی (ئەربیللا)یان لێناوە، چونکە نزیکترین شوێنێکی گرنگ بووە لە مەیدانی شەڕەکەوە. ئەوکاتەش کە جیا لە هەموو شوێنێکی تر، (گۆگە مەلا) باسکراوە، هەر مەبەست دیاریکردنی شوێنی شەڕەکە بووە. بەڵام ئەگەر بمانەوێ ئێستا شوێنی (گۆگە مەلا) دیاری بکەین، هیچمان بەدەستەوە نییە، لەوە زیاتر کە پشت بە زانیاری خۆمان ببەستین لەسەر دەشتەکە. بەڵام ئەمە کارێکی بێ ئەنجام دەبێت، ئەگەر نەڵێین هەر ناکرێ... من نازانم لە سۆنگەی چی بوو، لەناو ئەو هەموو گوندانەی لە دەوروبەری (کرملیس)ن، بۆ هەر بەتەنیا (کرملیس)م هەڵبژارد، کە دەبێ (گۆگە مەلا) بووبێت. ڕەنگە نەزانینی جێگەکە و هەڵبژاردنە سەیرەکەی ناوەکە، هاندەربن بۆ ئەم دیارکردنە. (کرملیس) دەکەوێتە نزیک ناوەڕاستی دەشتەکەوە[31]، شوێنەکەیشی شتێکی وا نییە، جێی سەرنج بێت.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٥٨ پلە) و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٨٠ پلە) و لە دەی شەویشدا ٦٤ پلە بوو.

(٣٠) بڕوانە لاپەڕەکانی (١٥٣، ١٥٤)ی کتێبی (سەرنج لە مێژووی هەڵمەتەکەی کۆرش)، لە نووسینی میجەر (ڕەنل).

(٣١) چەمێکی بچووک لە (تارجەڵلا ـ ترجلله) هەڵدەقوڵێ و بە (شاە قولی)دا تێپەڕ دەبێ، ئیتر (کرملیس) پاراو دەکات. لەم گوندەشدا بۆ ئاودانی لۆکە بەکار دەبرێ. ئەو کاتانەش کە هەمووی بۆ کشتوکاڵ لە (کرملیس)دا بەکار نابرێ، ئاوەکەی بەتەنیشت (قەرەقوش)دا تێپەڕ دەبێ، کە لەوێ پردێکی یەک کەوانەیی بەرزی دەکاتەوە و پاشان دەڕژێتە (دیجلە)وە.

٣١ی تشرینی یەکەم

لە شەش و چارەکدا سواری ئەسپەکانمان بووینەوە. ڕێگاش بۆ (مووسڵ) سەمتەکەی (٧٥ پلە) ڕووەو باکووری خۆرهەڵات بوو. تا هەشت بە دەشتە تەختەکەدا ڕێمانکرد، پاشان ڕووی زەوی بووە بەردەڵانی و نارێک، دەشتەکەش لای ڕاستمانەوە هەر بەردەوام بوو. لە هەشت و نیودا هاتینە زەوییەکی بەرزترەوە، ئیتر لە هیچ لایەکمانەوە دەشتەکە دیار نەما. ئەوەندەی نەبرد بۆ نزیک ڕووبارێک شۆڕبووینەوە ناوی (شۆردەرە) بوو، یان دۆڵە خوێ، کە وشکی کردبوو، بەڵام لە زستان و بەهاردا، لەبەر ئاو و قوڕ، بۆ ماوەی دوو و سێ ڕۆژ بوار نادات. لێرەدا بەلای کاروانێکدا تێپەڕبووین، باری مس و مازووی پێبوو، بەرەو بەغدا دەچوو.

لە نۆ و پەنجا دەقیقەدا گەیشتینە بەستێکی گەورە، پاشان بۆ نشێوییەک، کە لە چاڵ دەچوو، دوای ئەویش بۆ بەستێکی تر. تورکەکانی مووسڵ وای دادەنێن کە ئەمە (نەینەوا)ی یەکەم، یان سەرەتاکەی بێت. دوای تاوێکی تر گەیشتینە چاڵێکی تر و دیوارێک. بەمەدا دەردەکەوێ کە کاتی خۆی (نەینەوا) دوو وارشی هەبووە. لە ژێرەوەش یان لەب ن ئەم دیوارەی دووەمدا کانییەک یان بیرێک کە گومەزی خانوویەکی کۆنی بەسەرەوەیە، لە بەردی گەورە دروستکراوە. ئەم بیرە پێی دەوترا (داملاجە). خەڵکەکە پێیان وایە ئاوەکەی بۆ چاککردنەوەی گەلێ نەخۆشی دەست دەدات، نەک لەبەر تایبەتمەندی پزیشکییەوە بەڵکو لەبەر هەندێ بیروبۆچوونی ئەفسانەوی، کە دراوەتە پاڵ بیرەکە و هەموویان بڕوایان وایە جنۆکەی تیایە و دوای تاریک داهاتن کەس ناوێری توخنی بکەوێ. (حسین ئاغا)ش بۆی گێڕامەوە، کە گوایە شەوێک لە شەوە تاریکەکاندا بەلای بیرەکەدا ڕابووردووە، گوێی لە دەنگی تەپڵ و دەنگە دەنگێکی بەرزبووە، لەناو بیرەکەوە. ئیتر ئاوزەنگی لە ئەسپەکەی داوە و هەڵهاتووە، چونکە ئەو پیاوەی بەبێ مەبەستیش بوێرێ بۆ بینینی جنۆکەکان بوەستێ، یان دەمودەست دەمرێ، یان شێت دەبێ. لە ئاوەکەم چەشت، هەستم کرد بەتامە، ڕوون و بێگەردیش بوو.

دە دەقیقە لای بیرەکەوە ماینەوە، پاشان بەتەنیشت گوندی (نەبی یونس)دا. کە دەکەوتە لای چەپمانەوە، دەستمان بەڕۆیشتن کردەوە، بەناو (نەینەوا)دا. دیوارەکانی لای خۆرهەڵاتی نەینەوا، ببوونە گلمتکی بەردەڵانی و دەتوت هەر سروشتکارە.

لە دە و بیست دەقیقەدا گەیشتینە ڕۆخی (دیجلە). ئیتر بە کەلەکێک پەڕینەوە بۆ

جێگاکەمان، کە بەدرێژایی ماوەی مانەوەمان لە مووسڵ، هەر لەوێ بووین و بریتی بوو لە کۆشکەکەی (نەعمان پاشا)، کە دەکەوتە خوارووی شارەوە و هاوڕێی دڵنەرمم (پاشا)، بۆی ساز کردبووین، چونکە مانەوە تیایدا، لەوە باشتربوو لە شار بمێنینەوە...

ماوەی قۆناغی نێوان (کرملیس و مووسڵ) چوار سەعاتێک دەبێ، بەڵام ئێمە بەچوار سەعات و چارەکێک بڕیمان، ڕێکردنەکەشمان باش بوو، ئەگەر زۆرباش نەبووبی.

پلەی گەرما، لە شەشی بەیانیدا (٥٨ پلە) و لە دووی دوای نیوەڕۆدا (٧٨ پلە) بوو.